

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 21, Sayı/Issue: 39, Yıl/Year: 2019 (Haziran/June)

**Ali Ayten. *Din ve Sağlık-Kavram, Kuram ve Araştırma.*
İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2018, 165 s.**

Değerlendiren/Reviewed by

Nevzat GENCER

Doktora Öğrencisi, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri
Ana Bilim Dalı – Ph.D. Candidate, Hitit University, Institute of Social Sciences, Department of
Philosophy and Religious Sciences, Çorum/Turkey.

nevzatgencer@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-9619-8119>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Kitap Değerlendirmesi/Book Review

Geliş Tarihi/Date Received: 16/11/2018

Kabul Tarihi/Date Accepted: 06/02/2019

Yayın Tarihi/Date Published: 15/06/2019

DOI: <https://doi.org/10.17335/sakaifd.484448>

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

Ali Ayten. *Din ve Sağlık-Kavram, Kuram ve Araştırma.* İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2018, 165 s.

Ali Ayten, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi “Din Psikolojisi” ana bilim dalında öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Yardımseverlik, empati, affetme, şükür, hayat memnuniyeti, dinî başa çıkma, din ve sağlık ilişkisi, batıl inanç ve davranışlar, ölüm kaygısı, maneviyat, erdemler, popüler dindarlık, türbeler gibi Din Psikolojisi alanını ilgilendiren pek çok konuda yayınlanmış makale ve kitapları bulunan Ayten’in “*Din ve Sağlık-Kavram, Kuram ve Araştırma*” isimli kitabı da dindarlık ve sağlık ilişkisine dair temel konuları ele almaktadır. Kitapta dindarlığın başa çıkma süreçlerindeki rolü, kaygı, ölüm kaygısı, depresyon, OKB gibi ruhsal bozukluklarla ilişkisi ve bazı ruhsal hastalıklarda dinî belirtiler üzerinde durulmaktadır. Yine kitapta dindarlığın sağlık davranışlarına riayet etmeyle ilişkisi ve bağımlılıkla mücadeledeki rolü incelenmektedir. Dindarlık ile olumlu ruh sağlığı göstergeleri olan mutluluk, iyi oluş ve hayat memnuniyeti ilişkisi ve dini/manevi danışmanlık konuları da Batılı örneklem ağırlıklı olmak üzere Türkiye ve diğer İslam ülkelerinde yapılan araştırma bulgularıyla örneklendirilerek izah edilmeye çalışılmaktadır.

Kitap, önsöz ve kaynakçayla birlikte 165 sayfadan oluşmaktadır. Eserine önsözle başlayan yazar, giriş bölümünde 8 alt başlık altında “dindarlık ve başa çıkma”, “dindarlık ve ruh sağlığı”, “dindarlık ve fiziksel sağlık”, “dindarlık, sağlık davranışları, diyet, obezite ve yeme bozuklukları”, “bağımlılıkla mücadelede dindarlık ve maneviyat”, “dindarlık, mutluluk, iyi oluş ve hayat memnuniyeti”, “danışmanlıkta dinî-manevî konular ve bilim dışı yardım arayışları”, “dinî/manevî danışmanlık ve rehberlik uygulamaları” konularını ele almıştır. “Sonuç ve Öneriler” kısmında ise yazar; kitapta değindiği hususları özetlemiş, araştırma bulgularının kullanılabilceği alanları vurgulamış ve yapılabilecek çalışmalara ilişkin önerilerini sunmuştur. Bu çalışma ile ülkemizde dindarlık ve sağlık ilişkisine dair tartışmalara katkı sağlamayı amaçlayan yazar; kitapta söz konusu başlıklarda Batı, Türkiye ve diğer İslam ülkelerinde alan yazında yer alan araştırmalardan bolca örnekler vermiştir.

“Önsöz” bölümünde, dindarlık ve sağlık ilişkisinin psikoloji ve din psikolojisi içerisindeki yeri hakkında genel bilgiler verilmekte ve din-sağlık ilişkisinin psikolojinin ve özellikle de din psikolojisinin başlangıcından beri ele aldığı temel konularından biri olduğu vurgulanmaktadır. Yazara göre psikolojinin öncü isimleri ve teorisyenleri çalışmalarında dindarlık-sağlık ilişkisinin olumlu-olumsuz yönlerini irdelemişlerdir. Din ve sağlık ilişkisi ilk başlarda teorik düzeyde ele alınmış, 1950 ve özellikle de 1980’lerden sonra ise nicel ve nitel araştırmalara konu olmuştur. Ayrıca maneviyat da dindarlıkla birlikte ve sonraki süreçlerde dindarıktan ayrı olarak sağlıkla ilişkilendirilmiş ve ma-

neviyat ile ruhsal ve fiziksel sağlık ilişkisi araştırılmıştır. Yazar yapılan araştırmalarda dindarlık ve maneviyatın depresif eğilimleri ve kaygıyı azaltıcı, ruhsal ve fiziksel sağlık problemlerinden bireyi koruyucu ve hastalıklarla başa çıkmada destekleyici rolünün pek çok bulgu ile ortaya konulduğunu belirtmiştir (s. 7). Pozitif psikoloji yaklaşımıyla birlikte dindarlık-sağlık ilişkisinde erdemlerin rolünün gündeme geldiğinin vurgulandığı kitapta, dindarlık tarafından desteklenen hayırseverlik, affetme, şükür ve alçakgönüllülük gibi erdemlerin sağlık üzerinde dolaylı bir katkısının olduğunu ve bu bağlamda Batı'da binlerce çalışma yapıldığının altı çizilmiş, Türkiye'de ise buna yönelik çalışmaların son yıllarda arttığı ifade edilmiştir (s. 8).

“Giriş” bölümünde psikolojinin öncü isimlerinden William James, Sigmund Freud ve Carl G. Jung'un çalışmalarında din ve ruh sağlığı ilişkisine yer verdikleri, ilk teorisyenlerden bazılarının dinin ruhsal hastalıkları artıran ve bazen onlara kaynaklık eden rolünün olabileceğini ifade ettikleri (örn. Freud), bazılarının ise dinin ruh sağlığı üzerinde olumlu katkısının olduğunu düşündükleri (örn. Jung) belirtilmiştir. Din ve maneviyatın fiziksel ve ruhsal sağlıkla ilişkisi konusunda araştırmaların 2000'li yıllardan sonra katlanarak arttığı, Amerika'da din ve maneviyatın sağlığa olumlu katkısına dair kabulün Avrupa'ya kıyasla daha önde olduğu ve İslam ülkelerindeki araştırma sonuçlarının da dinin olumlu sağlığa katkısını gösterdiği söylenmiştir. Ancak yazara göre dindarlık bazen sağlık açısından olumlu rol oynarken bazen etkisiz kalabilmekte ve hatta bazı durumlarda dinin yanlış yorumlanması sonucu ortaya çıkan dindarlık türleri bireydeki stres, kaygı ve depresif eğilimleri artırabilmekte, hastalıkları ya da hastalıklara giden süreçleri tetikleyebilmektedir. Kitapta söz konusu bu iki farklı yön, ilgili başlıklar altında araştırma bulguları çerçevesinde tartışılmaktadır (s. 11-13).

“Giriş” bölümünün ilk başlığı “Dindarlık ve Başa Çıkma”dır. Kitapta zorluklar karşısında bireyin anlam duygusunu korumak ve hayatın kontrolünü kaybetmemek için zorlukların getirdiği stresle mücadelesinde bilişsel, duygusal ve davranışsal içerikli etkinliklere başvurması “başa çıkma” olarak tanımlanmaktadır. Bu tür durumlarda bireylerin dinî referanslara başvurabileceği ve bu konuda dinden destek alabileceği belirtilerek psikolojik yönden bireye destek olabilecek ayetlerden örnekler verilmiştir. Ancak bu desteğin birey açısından her zaman olumlu olmayabileceğinin altı çizilmiş ve dinî başa çıkma kavramının din psikolojik değerlendirmesi yapılmıştır. Yazar, olumlu ve olumsuz dinî başa çıkma yaklaşımlarından söz etmiş ve yapılan araştırma sonuçları kapsamında konuyu ele almıştır (s. 14, 15). Teorik zemin ve araştırmaların sonuçlarına göre; bireyler zor zamanlarda stresle başa çıkma süreçlerinde dinden sık sık destek almakta, olumlu dinî başa çıkma yaklaşımları, hayat memnuniyeti, psikolojik dayanıklılık, mutluluk ve iyi oluş açısından bireye olumlu katkılar sağlamakta; olumsuz dinî başa çıkma yaklaşımları sağlık

yönünden bireyi olumsuz etkilemekte ve dinî başa çıkma etkinliklerindeki ifrat ise diğer etkinliklere engel olmakta ve bireyi olumsuz etkilemektedir (s. 21).

“Giriş” bölümünde ikinci başlık “Dindarlık ve Ruh Sağlığı”dır. Bu bölümde ruh sağlığı açısından normal ve anormalin tespiti üzerinde durulmuş ve bu kavramların kültüre, zamana, mekân ve bireysel özelliklere göre değişebilen yapısı anlatılmıştır. Yazar, ruhsal bozukluk tanımının *kişisel sıkıntı, yeti kaybı, işlev bozukluğu ve sosyal normların ihlalini* içermesi gerektiğini belirterek bu hususları örneklendirmiştir. Ruh sağlığı tanımlamasının da güç olduğu, ana akım yaklaşımının ruh sağlığını tanımlarken onun daha çok kaygı, depresyon, OKB gibi olumsuz görünümünün ölçümlerinden hareketle bir tanımlama yaptıkları ifade edilmiş ve pozitif psikoloji yaklaşımını benimseyen psikologların ruh sağlığına dair iyi oluş, mutluluk, akış, umut, huzur, erdem vb. olumlu göstergeler üzerinde durdukları belirtilmiştir. Dindarlık ve ruh sağlığı ilişkisinde ise dinin hastalık, katılık, dogmatizm, saldırganlık, bağımlı kişilik, suç işleme, duygusal dengesizlik gibi olumsuz ruh sağlığı özelliklerine sebep olabileceğine dair görüşlerin yanı sıra dinin güven, anlam, kontrol, teselli, mutluluk, uyum vb. olumlu ruhsal sağlık özelliklerini destekleyeceğine dair teorilerin de olduğu değerlendirilmiştir. Ampirik çalışmalarda dindarlığın ruh sağlığına etkisinin daha çok dinî başa çıkma sürecine katkısı bağlamında ele alındığının belirtildiği kitapta, araştırmalardan yola çıkılarak verilen örneklerle konu detaylandırılmıştır (s. 22-26). Yazar, dindarlık ve ruh sağlığı ilişkisini ele alırken ana akım psikolojinin çalışma düzenini takip etmiş ve öncelikle dindarlık ile kaygı, OKB, depresyon, intihar ve ruhsal bozukluklar arasındaki ilişkileri incelemiştir. Bu başlıklar altında yazar Batı’da, ülkemizde ve diğer İslam ülkelerinde yapılan pek çok araştırmadan örnekler sunmuştur.

“Giriş” bölümünde üçüncü başlık olan “Dindarlık ve Fiziksel Sağlık” başlığı altında dindarlığın kilo kontrolü, düzenli egzersiz, içki ve sigara tüketimi gibi sağlık davranışları ile bağımlılık, uzun ömürlülük, kanser gibi hastalıklarla ilişkisi üzerinde durulmakta ve dinin fiziksel sağlığa doğrudan ve dolaylı olarak iki şekilde etkisinin olduğu örneklerle anlatılmaktadır (s. 68, 69).

“Dindarlık, Sağlık Davranışları, Diyet, Obezite ve Yeme Bozuklukları” alt başlığında, “health behaviours”/sağlık davranışları çerçevesinde bireyin yapması ve dikkat etmesi gereken davranışlar sıralandıktan sonra fiziksel sağlığın korunmasına yönelik söz konusu hususta pek çok tavsiyenin dinin müntesiplerine vazettiği öğretiler arasında olduğu ifade edilmektedir. Yazar alan yazında konunun hangi kombinasyonlarda ve ne şekilde ele alındığını örneklerle göstermiş, çeşitli ülkelerde ve farklı din mensupları üzerinde yapılmış olan araştırma bulgularını okurlarıyla paylaşmıştır. Yeme içme alışkanlığı konusunda dinlerin ortaya koyduğu çok sayıda ilkenin bulunduğu, Budist geleneğin vejetaryen diyeti teşvik ederken, Katoliklerde şehvet ve oburluğu tektleyici olan etten uzak durulmasının istendiği örnek olarak verilmiştir

(s. 78). Yapılan araştırmalarda dindarlığın genellikle olumlu sağlık davranışlarını desteklediğinin ve olumsuz sağlık davranışlarını ise azalttığı bulgularla belirtildiği belirtilerek bu konuda yaşam tarzı, ekonomik durum, çevre, kültürel ilkeler, beslenme alışkanlıkları, şehirleşme vb. hususların etkisinin de olduğunun altı çizilmiştir. Ayrıca yazar ülkemizde bu konuda sonuca ulaşacak kadar yeterli ampirik bulgulara sahip olmadığımızı da dile getirmiştir (s. 79).

“Giriş” bölümünün bir diğer başlığı “Bağımlılıkla Mücadelede Dindarlık ve Maneviyat”tır. *Bir davranış ya da maddeye ısrarlı ve saplantılıca bağlı olma durumu* (s. 80) olan bağımlılık günümüzde ve özellikle de şehir hayatında en önemli sorunlardan birisidir. Kitabın bu bölümünde öncelikle bağımlılık ve bağımlılığı etkileyen etmenler üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda bağımlılığın oluşumunda genetik, nörobiyolojik ve psikososyal faktörlerin birlikte etkili olduğu belirtilmiş ve hastalığın tanısı için geçerli olan kriterler sıralanmıştır. Daha sonra dinlerin bağımlılık yapan maddelere karşı bakışı ele alınmış, Yahudi, Hıristiyan ve Budist geleneklerden örnekler verildikten sonra bu konuda en net tavır alan İslam’da alkolün yasaklanma sürecine ilişkin ayetler sunulmuştur. İslam dininin bağımlılık yapan maddelere yönelik önleyici tedbirlerinin altı çizilmiş ve bununla birlikte bağımlılığın tedavisinde maneviyyatın sağaltıcı yönünden yararlanılması gerektiği vurgulanmıştır. Burada dinin destek ve motivasyon aracı olabileceği, namaz, zikir, dua, cami ortamında bulunma gibi ibadete yönelik uygulamaların rehabilitasyon sürecinde olumlu ve dönüştürücü rolü olabileceği ifade edilmiştir (s. 85-89). Ayrıca Batı ve İslam ülkelerinde bağımlılıkla mücadele konularına da değinen yazar, bu konuda yapılan çalışmaları etraflıca ele almıştır (s. 89-109).

“Giriş” bölümünün altıncı başlığı “Dindarlık, Mutluluk, İyi oluş ve Hayat Memnuniyeti”dir. Dünya Sağlık Örgütü’nün “sağlık” tanımlamasıyla konuya başlayan yazar, sağlıklı olmanın bir göstergesinin de mutluluk, iyi oluş ve yaşam memnuniyeti gibi sağlığın olumlu yönleri olduğuna işaret etmektedir. 1980 sonrasında bu tür olumlu insani duygu ve durumlara ilginin arttığını, esasında ilk başta bu kavramların haz temelli (hedonist) bir anlayışla ele alındığını; ancak, özellikle pozitif psikoloji yaklaşımının yaygınlaşmasıyla mutluluğun erdemlerle ilişkilendirildiğini ifade eden yazar, kişiyi sevgi, huşu, merhamet aşkınlık gibi pozitif duygulara; yardımseverlik, affetme, alçakgönüllülük, şükür gibi erdemlere yönelten dindarlığın mutluluğa katkı sağlayabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca bu bölümde İslam filozoflarının eserlerinden hareketle mutluluk anlayışlarına yer verilmiştir. Günümüzde pek çok araştırmanın Yahudi-Hıristiyan örneklem üzerinde yapıldığı ve az da olsa Müslüman örneklemle yapılan çalışmaların da bulunduğu vurgulanmış, tüm bu çalışmalarda mutluluğu belirleyen tek etmen olmasa da genel eğilimin dindarlık-mutluluk, dindarlık-özel/iyi oluş ve dindarlık-hayat memnuniyeti arasında olumlu ilişkilerin tespit edildiği belirtilmiştir. Bu konuda kitapta yerli ve yabancı birçok araştırma bulgusu paylaşılmıştır (s. 110-117).

“Danışmanlıkta dinî/manevî Konular ve Bilim Dışı Yardım Arayışları” alt başlığında; danışmanlık ve terapi süreçlerinde dinî, manevî konular ele alınmış ve bu konuda psikologların sahip oldukları farklı görüşler tartışılmıştır. Yazar pek çok psikolog ya da danışmanın kendisinin seküler olmasına karşın danışanın inançlarından haberdar olmasının danışan açısından yararlı olacağını söylemiştir. Ayrıca ruhsal rahatsızlıkla ilgili olarak tıbbi tedavi dışında yardım arayışlarının ekonomik, damgalanma korkusu, hastalığı tabiatüstü alanla ilişkilendirme gibi farklı sebeplerinin olabileceğini ifade etmiştir (s. 118). Kitapta Müslümanlar arasında bazı ruhsal hastalıklarda cinlerle ilişkilendirme, işlenen günahlardan dolayı cezalandırılma ya da nazara geldiği düşüncesinin yaygın olduğu anlatılmaktadır. Hemen hemen tüm Müslüman toplumlarda farklı düzeylerde görülen bu durum neticesinde kişiler “hoca, üfürükçü, cinci” olarak tabir edilen kişilere gitmekte, ancak sorun daha karmaşık hale gelmektedir. Yazar ruhsal sorunların çözümünde bu tür algıların farkında olunmasının ve bu süreçte hem psikiyatrist ve psikolog gibi sağlık çalışanlarının hem de manevî danışman olarak din adamlarının katkılarının olabileceğini savunmaktadır. Yapılan araştırma bulgularına göre dinî içerikli yardım arayışları içerisinde “hocaya gitme”, “okutma”, “muska yazdırma” yöntemlerine sıklıkla başvurulduğunu belirten yazar, bu süreçte manevî danışmanlığın rolü ve önemi üzerinde durmuştur. Ergenlik dönemi ve LGBT bireylerin yaşadıkları sorunlarda da manevî danışmanlığın rolünün olduğunu belirtilerek LGBT bireylerle ilgili çalışmaların ülkemizde yetersiz olduğunun altı çizilmiştir (s. 120-122).

“Giriş” bölümünde yer alan son başlık “Dinî/Manevî Danışmanlık ve Rehberlik Uygulamaları” başlığıdır. Bu bölümde insanın anlam arayışı, anlamı koruma çabası, yitirdiğinde ise anlamı dönüştürme uğraşları anlatılmaktadır. Bu başa çıkma süreçlerinde dinî/manevî değerlerin başvurulan temel kaynaklardan olduğu ifade edilmektedir. Tecrübe edilen olayların birey tarafından algılanış biçiminin önemine de dikkat çekilerek dinî inanç, ibadet ve değerlerin bu süreçte bireye çok büyük bir destek sağladığının altı çizilmektedir. Harici destek arayışındaki bireylere (hasta, yaşlı, mahkûm, engelli vb) hayatta anlam ve kontrol kazandırıcı, teselli edici, hayatı dönüştürücü ve olgunlaştırıcı özellikleriyle dinî/manevî danışmanlık hizmetlerinin önemi vurgulanmaktadır (s. 124). Dinî/manevî danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin hedef kitlesi ile öncelikli hedef kitlesi hakkında bilgiler gerekçeleriyle paylaşmakta, bu alanda hizmetlerin sağlıklı bir biçimde verilebilmesi için öneriler getirilmektedir (s. 125). Dinî/manevî danışmanlık ve rehberlik uygulamalarının Batı ülkelerinde farklı alanlarda yaygın olduğuna, ancak ülkemizde yeni ve KYK yurtları, aile irşat büroları, yaşlılar yurtları, kadın sığınma ve ceza evleri ile sınırlı bir uygulama alanına sahip olduğuna ve 2010 yılından sonra akademik araştırma ve uygulama düzeyinde çalışmalara konu olduğuna de-

ğınılmaktadır. Hastanelerde yürütülen manevî danışmanlık hizmetleri ile 2015 ve 2016 yılı pilot uygulamaları, bu hizmetleri veren personelin eğitimleri ve hastaya yaklaşımları hakkında bilgiler paylaşılmaktadır. Bu bölümde ayrıca Türkiye’de manevî danışmanlık ve rehberlik çalışmalarına da değinilmiş ve bu alanda ülkemizde yapılan lisansüstü tez çalışmaları tablo halinde verilmiştir (s. 134, 135). Yazar bölümün sonunda manevî danışmanlık bağlamında okunması gereken kitaplardan ve izlenebilecek filmlerden örnekler vermiştir (s. 137, 138).

“Sonuç ve Öneriler” bölümünde kitapta psikologların, psikiyatrların ve din psikolojisi uzmanlarının dindarlık-sağlık ilişkisine dair görüşleri ve bu konudaki teorilerinin anlatıldığı ve yapılan araştırma ve klinik çalışma bulgularının paylaşıldığından bahisle yazar, kitapta değindiği konuları özetlemiştir. Bulgular çerçevesinde dindarlığın başa çıkma, kaygı, ölüm kaygısı, depresyon, OKB, intihar düşüncesi, umutsuzluk, mutluluk ve hayat memnuniyeti, sağlık davranışları ve bağımlılık ile ilişkisinin tartışıldığını ifade etmiştir. Yazar dinî/manevî içerikli müdahalelerin ve tedavilerin, fiziksel ve ruhsal hastalıklara karşı koruyucu ve tedavi sürecinde başa çıkmayı destekleyici rolü nedeniyle bu konularda bilimsel çalışmaların psikologlar, ilahiyatçılar ve psikiyatrlar tarafından yapılmasının yararlı olacağını önermiştir. Din psikolojisi alanında dindarlık, erdem ve sağlık ilişkisinin birlikte değerlendirilmeye muhtaç olduğunu vurgulayan yazar, hayatı sonlandırma kararı (ötenazi) gibi dindarlık ve ölümle ilişkili konuların dindarlıkla ilişkisine yönelik çalışmalar yapılabileceğini belirtmiştir. Yine yazar bağımlılıkla mücadele eden kurumlarda, dinî/manevî değerlerin önleme ve rehabilitasyon modellerine dahil edilmesinin yararına dikkat çekmiştir. Ülkemizde son yıllarda uygulamaya başlayan manevî danışmanlık ve rehberlik hizmetleri konusunda teorik temel, uygulayıcıların yetiştirilmesi, denetlenmesi, hukuki problemler uygulama alanlarının genişletilmesi gibi eksikliklere ilişkin çalışmaların sürece katkıda bulunacağını altını çizmiştir. Ve son olarak din psikolojisi ve genel sağlık çalışmalarına katkı bağlamında, sağlık sorunlarının çözümünde ve sağlığın korunmasında disiplinler arası yaklaşımın önemini vurgulayarak ilahiyat, tıp ve psikoloji alanlarındaki araştırmacıların önyargılardan uzak ve sadece bilimsel amaçlarla koordineli çalışmasının yararına dikkat çekmiştir.

Sonuç olarak, “*Din ve Sağlık-Kavram, Kuram ve Araştırma*” isimli bu çalışma yerli ve yabancı literatür bilgisi ve özgün araştırma sonuçlarından elde edilen veriler ile fiziksel sağlık, ruhsal sağlık ve sağlık davranışları konularında dinin rolü üzerinde duran bir çalışmadır. Dinî başa çıkma, maneviyat, mutluluk, iyi oluş, yaşam doyumu, dinî/manevî danışmanlık ve rehberlik gibi değindiği farklı konulara da ışık tutmasıyla da araştırmacıların oldukça istifade edeceği bir çalışma niteliğindedir. Ancak, dindarlık ve olumlu ruh sağlığı ilişkisi bağlamında iyi oluş, öznel iyi oluş, psikolojik iyi oluş, duygusal iyi oluş

ve manevi iyi oluş kavramlarından bahsedilen bölümde bu kavramların dindarlıkla ilişkileri ifade edilmesine rağmen, söz konusu başlıklarda tartişmanın yeterince yapılmadığı görölmektedir. Özellikle olumlu ruh sağlığı açısından dindarlığın öznel iyi oluş üzerindeki etkilerine dair daha fazla sayıda yerli ve yabancı araştırma bulguları verilerek dindarlık-öznel iyi oluş ilişkisi hakkında daha derinlemesine analizler yapılabilirdi.